

Præstefamiliens sociale vilkår på landet i gamle dage

Af
Jens Rasmussen

Præstefamilien – hvortil der ofte var en stor børneflokk – havde i de første århundreder efter reformationen trange kår. Som et gammel ord siger: »Den fugl bliver sjældent fed, som har mange unger«. Når præsten døde blev enken »bevaret« i embedet og således gift med efterfølgeren. Det blev betragtet som en acceptabel social ordening, der først blev afløst af egentlige pensionsordninger i 1700-tallet. Til de væsentligste nydannelser hørte enkesæder og ikke mindst enkekasser. Artiklen følger Sallinge Herreds enkekasse (nuværende: Faaborg Provstis enkekasse), hvis årlige forretningsmøde udviklede sig til en faglig sammenkomst for præster (konvent).

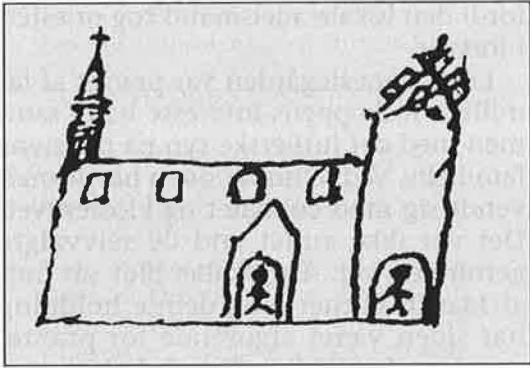
I de første århundreder efter reformationen kendte man endnu ikke til pensionsordninger, og derfor var de sociale vilkår for en præsteenke ikke gode. Præstens enke var en standsperson, selv om hun var fattig og ikke havde fast ejendom. Løsningen på dette sociale problem blev mange steder det i nutidsøjne ikke særlig tiltrækkende konserveringsprincip, som med et noget teknisk udtryk bliver kaldt enkekonservingen.

Allerede i reformationsårene anså Christian III's regering det for vigtigt at sørge for præsternes enker. I Kirkeordinansen (1539) omtaltes, at landsbypræsternes enker skulle have nådensåret, hvilket vil sige embedets indtægter det første års tid efter præstens død.

Udtrykket »nådensåret« går tilbage til den danske katolske middelalderkirke. Nådensåret betød, at den afdødes arvinger i et eller eventuelt flere år fik samtlige indtægter af det pågældende embede – og efterfølgeren måtte i en tid fungere for intet!

Dette kunne måske fungere, fordi efterfølgeren i den katolske tid levede i cølibat og officielt ingen hustru og børn havde. Med reformationen fik nådensåret nærmest sin begrundelse i omsorgen for præstens enke og børn. For med fjernelsen af præsternes cølibat var der i hvert fald officielt opstået et forsørgelsesproblem. Præstens enke skulle som standsperson sikres mod den yderste fattigdom, som ellers var mange besiddelsesløses vilkår. Derfor fastslog Christian III's regering i Kirkeordinansen (1539), at »Når landsbypræsterne dør, da skulle deres efterlevende enker udi sognene med deres små børn opholdes et helt år efter deres død«.¹

I det første år efter præstens død måtte enken med børnene således blive i præstegården, »Indtil de kunne blive bekvemmelig forsete«, bemærkede Kirkeordinansen. Men det blev ikke angivet med et ord, hvorledes det skulle ske. Når nådensåret var forbi, og enken havde fået avlingen (enten vintersæd eller sommersæd) og halvdelen af årets præstetiende,

Øster Hæsinge kirke som den så ud ved bispevisitatsen i 1589 i biskop Jacob Madsens streg. Her var tale om et tegnet notat, så biskoppen kunne huske det væsentlige, når han næste gang kom på visitats. Det østlige spir er for længst væk. Tegning i Jacob Madsens visitatsbog 1588–1606, 1995, s. 248.

skulle hun flytte fra præstegården, hvis den nye præst ellers gjorde sig streng. Efterfølgeren i embedet var ofte tvunget til tålmodighed, hvilket sognets folk forventede af ham – for ellers lå forsørgelsesforpligtelsen overfor enken og hendes børn moralsk set på dem.²

Når et embede blev ledigt, hvilket næsten altid skete i forbindelse med præstens død, fastslog Kirkeordinansens og Ribe-artiklernes (1542) bestemmelser om præstevalget, at de ældste og mest agtede mænd i sognet, hvilket i særdeleshed gjaldt adelens folk, sammen med provsten skulle deltage i præstevalget. Dette valg skulle herefter prøves af biskoppen, mens selve udnævnelsesretten var forbeholdt kongen.

I praksis fik sognemenigheden efter reformationen ingen stor indflydelse på præstevalget. Med Christian IV kom den regel (forordning, 23/3–1617), at valget af kirkens præst skulle knyttes tæt til adelen i sognet. Dette var sandsynligvis en regel, som blot ajourførte gældende praksis.³

Ud over disse bestemmelser og forhold omkring præstevalget hørte også mere

håndgribelige betingelser med i forbindelse med præstevalget. Ægteskabsbetingelsen blev efterhånden en forudsætning for at komme i embede.

Løsningen på præstefamiliens sociale problem når forsørgeren var død, blev således mange steder det i nutidsøjne ikke særligt tiltrækkende konserveringsprincip. Enken blev med andre ord »bevaret« i embedet. Når en præst døde, og auktionen var holdt, og gælden var betalt, kunne enken og hendes børn ikke forsørges ret længe med de tiloversblivende økonomiske midler – hvis der overhovedet blev noget til overs! Derfor giftede den forrige præsts enke sig ofte med efterfølgeren – eller lod en datter gøre det. Dette kunne være en afgørende forudsætning for at få kaldet. Således opstod mange pudsige ægteskaber, som man i datiden ikke tog så nøje. Unge præster blev gift med langt ældre enker, og når hustruen døde, giftede præsten sig igen, og så var forholdet vendt om: ældre enkemænd med langt yngre hustruer.

Ivrigheden hos enker til at gifte sig med efterfølgeren var nok for det meste ikke særlig stor. Men alle parter bøjede sig for denne ægteskabsordning, som var betinget af de sociale vilkår. Kærligheden var ikke uvigtig, men måtte komme i anden række. Denne ordning begyndte efter Reformationen 1536 og fortsatte med at være et væsentligt indslag i den danske præstegårdskultur til langt ind i 1700-tallet.

Præstefamilien – biskoppers optegnelser

To fynske biskopper gav i 1500–1600-tallet et levende indtryk af præstefamiliens vilkår. Det drejede sig om biskopperne Jacob Madsen og Hans Mikkelsen. Jacob Madsen var biskop over Fyens Stift i årene 1588–1606, og han skrev i sin visitatsbog om flere enkesager. I visitatsbogen, der i 1995 blev udgivet af Historisk Samfund i en revideret udgave⁴, noteredes det, at i Vester Aaby fulgte enken med i

Christen Lauritsen nye kald. Enken Karen Fynbo sad tilbage med 13 børn, hvoraf dog kun nogle skulle bo i præstegården (s. 225). Mange havde store børneflokkede, ofte p.gr.a. andet giftermål. Som præsten i Svanninge, Hr. Jørgen Jensen: Med sin anden hustru Kerstine havde han seks børn, og med den første, der kom fra Assens, havde han 4 børn (s. 240).

Under en visitats i 1588 klagede borgerne i Middelfart til biskoppen over deres præst Oluf Pedersens talefejl. De kunne ikke forstå hans prædiken. Derfor ønskede borgerne en kapellan ansat. Biskoppen noterede herefter følgende om en af præstens syv børn: »Een giftefærdig, Margrethe, 15 år gammel... At hans datter kan fange en lærd person og efter ham kaldet (må forsøges)« (s. 323).

Det blev dog ikke til noget med biskoppens ægteskabsplaner i Middelfart. Hr. Oluf Pedersen døde fire år efter, og hans enke blev gift med eftermanden hr. Sone Lauridsen. Denne havde dog været temmelig modvillig til at gifte sig med enken. Men borgerne i Middelfart havde stillet ægteskab med enken som betingelse for kaldsbrevet. Der var ikke tale om noget lykkeligt ægteskab. Biskoppen noterede i sin visitatsbog (1595): »Hr Sone drukken med hr. Ejler (Asperup). Hustruen fik af mig en skrabe, hun skulle tage vare på hendes rok, ikke på stævning at udgive« (s. 326).

Biskoppen var en god iagttager af ægteskabelige forhold. I Faaborg hed det, at »hustruen har regimentet« (s. 231). »Lever daarligt sammen med hustruen«, bemærkedes det om præsten i Øster Hæsinge. Senere gik det galt for denne præst: »Hr. Hans belå et kvindfolk... afbedet (bedt om forladelse) hos regeringsrådet af Fru Helveg og Brede Rantzau. Han stod åbenbare skrifte« (s. 248). Hr. Hans mistede ikke sit kald, hvilket ellers var normalt i sådanne sager⁵. Afsatte præster fik imidlertid ofte forsyndelsen tilgivet ved kongelig benådning og opnåede senere et andet kald.⁶ I dette tilfælde endte det med en formaning og offentlig skrifte i menighedens påsyn – måske

fordi den lokale adelsmand tog præsten i forsvar.

Livet i præstegården var præget af familien. Biskoppens interesse hang sammen med det lutherske syn på præstens familieliv. Ved reformationen havde man vendt sig mod cølibatet og klosterlivet. Det var ikke andet end de selvvalgte gerningers vej. Ægteskabet blev sat højt af Martin Luther – og denne holdning har siden været afgørende for præstestandens familieliv. Ægteskabet er som enhver kaldsgerning det sted, hvor mennesker skal tjene Gud. Der er tale om Guds skabelsesorden, hvor det af Gud indstiftede fællesskab mellem mand og kvinde, betyder en kaldelse til at leve med hinanden. Familien er det menneskelige grundfællesskab, og derfor er det overordentligt vigtigt, at det fungerer i præstegården.⁷

Derfor kom bispevisitatsen til at dreje sig om familielivet i præstegården. Jacob Madsen forstod at skildre en rigtig præstefamilie. Hr. Jens Andersen var ved visitatsen i 1589 sognepræst i embedet Vester Skerninge-Ulbølle. Han var rødskægget ligesom sønnerne, og havde en god røst, dog noget langsom i liturgien, men prædikede godt. Han havde sans for at indsmigre sig i menigheden. Som eksempel nævnte biskoppen hans gentagne vending under gudstjenesten: »Hjertens christen«! Han havde 10 børn med hustruen Eline, hvoraf to var i præsteembede i henholdsvis Stenstrup og Tranekær sogne. Endelig var en søn teologistuderende i København, men om ham gik det rygte, at han i slagsmål havde fået ødelagt sin ene hånd (s. 241–43).

Præsten blev af Jacob Madsen først og fremmest bedømt på sine faglige evner, men evner som familiefader havde således også betydning for vurderingen. I Jordløse noteredes i 1589 om Hr. Jens Lauritsen, at han havde 12 børn og var »en jævnt god familiefader« (s. 245). Men ægteskabsbrud og hor forekom dog også inden for præstestanden – ligesom det skete alle andre steder i samfundet. Ved visitatsen i Horne noterede Jacob Mad-

Biskop Hans Mikkelsen blev begravet i Skt. Knuds Kirke sammen med sin hustru Catharine Henriksdatter. Marmorgravstenen, som stadig findes i kirken, var en af de få, der overlevede 1700-tallets hårdhændede restaurering. Gravstenens indskrift er gengivet efter Jacob Isager (udg.): *Resens Atlas Fyn*, Odense 1984.

sen i 1588, at kapellanen, en jyd fra Viborg ved navn Hr. Peder Mogensen, der var søn af en grovsmed, var »mistænkt for blodskam« (s. 238). Bedre var det i Allested-Vejle sogne, hvor præsten Laurits Oldeland levede i parforhold uden giftermål. Endda havde de fået »smukke børn« sammen, skrev biskoppen i 1589. Præsten havde lovet provsten ikke mere at »vilde have omgang med hende« (s. 258).

Præstegårdene kunne være temmelig forfaldne og præsterne fattige.⁸ Biskoppen overnattede i Kirkeby, hvor præstegården var »arm« og hustruen havde »det tarveligt« (s. 208). I Hillerslev havde hr. Niels Eriksen ingen præstegård, men boede i »en liden voning« med et græstiliggende (s. 253). Bedre var forholdene i købstæderne. Her kunne man ofte møde præster, som boede i egen bolig eller gård. Embedsboligen kunne i så fald være udlejet. I Faaborg måtte Jacob Madsen konstatere, at kapellanen boede i egen bolig,

og hans embedsbolig, der var lejet ud, var »meget ilde bygget«. Derimod var den embedsbolig, som hørte til sognepræsten i Faaborg »rimelig god«, men alligevel bemærkede Jacob Madsen: »Han lejer den ud til en borger« (s. 231). Det var måske i byerne socialt set mere attraktivt at have egen bolig (s. 143).

Hans Mikkelsen var biskop i Fyens Stift fra 1616 til sin død i 1651. I hans private dagbøger fra årene 1626–1641⁹, der i 1991 blev udgivet af Historisk Samfund, kan man danne sig et indtryk af præstefamiliens vilkår, selvom disse dagbøger er skrevet med meget kortfattede notitser. Hans Mikkelsens eget familieliv får man et lille indtryk af, da hans og hustruens gravsten i Skt. Knuds Kirke indeholder klare oplysninger (se fig. ovenfor).

I biskop Hans Mikkelsens dagbøger omtales flere ægteskaber, hvor en præst blev gift med forgængerens enke. Biskoppen kunne handle hurtigt og ofte få afviklet flere vigtige sager på én gang: »Ef-

ter at have hørt prædiken (i Rudkøbing), som hr. Laurits holdt, blev han valgt til provst efter præsternes enstemmige ønske. Dernæst trolovede jeg (viede jeg) ham og enken Abigael. Da frokosten var til ende, satte jeg over til Tåsinge« (dagbogen – den 16. juli 1630).

Omtalt i disse dagbøger er f.eks. Margrethe Jacobsdatter, der i 1632 blev gift med sognepræsten i Stenløse, hr. Niels Olufsen, og da denne døde i 1646, ægtede hun efter tur de følgende tre præster i embedet. Denne »glade enkes« konservering er nok enestående, men andre tilfælde forekom. Anna Knudsdatter var første gang gift med sognepræsten ved Vor Frue Kirke i Odense. Præsten døde 90 år gammel i 1611, og Anna Knudsdatter blev herefter gift med præsten i Dalby og Stubberup sogne. Hun overlevede sin mand og blev gift med efterfølgeren i embedet. Denne præst overlevede hun også, og blev nu fjerde gang »bortgiftet« til degnen i Dalby. Da han døde blev hun for femte gang gift, nu med en bonde i 1689.

Enken kunne føle sig legitimt berettiget til at følge med embedet. Biskop Hans Mikkelsen omtalte en sag fra Fraugde: »Hr. Christen Stannarius, der var kaldet til præsteembedet i Fraugde, bad om en venskabelig overenskomst mellem sig og forgængerens enke: »Hun vægrede sig. Samme enke skrev til mig, at der skulle tages hensyn til hende, som til andre enker. Meningen var, at hun ville giftes med efterfølgeren« (dagbogen – den 16.–17. februar 1638).

Problemer kunne opstå, når enken kom op i årene. Else Jonsdatter i Mesinge beklagede sig til biskop og konge over at være blevet forskudt af efterfølgeren. Først var hun gift med hr. Peder Bertsen Hovi i Mesinge, der døde i 1651, og de to følgende præster i sognet blev hun også gift med, men fjerde gang sagde efterfølgeren hr. Rasmus Olufsen Thestrup bestemt nej til den gamle enke i Mesingekaldet.¹⁰

Mange enker blev i 1600-tallet tilsyneladende bevaret i embedet, selvom der

kunne opstå problemer med efterfølgeren, f.eks. når enker kom op i årene. De sociale vilkår i løbet af 1600-tallet blev værre, og med svenskerkrigene kom der stor fattigdom overalt. I præstegårdene var der sjældent mere end fra hånden og i munden, især p.gr.af den store børneflokk. Det skærpede enkeproblemet mange steder. Christian IV kunne i sin lovgivning fra 1643 næsten give enkekonserveringen officiel karakter, når det blev fastslået, at kun »mærkelige årsager« kunne bevirke, at enken ikke forblev i kaldet efter ægtefællens død. Men i sådanne tilfælde søgte han at afbøde på problemet ved at give enkerne af de bøder, som præster blev pålagt i forbindelse med tjenstlige forseelser. Men denne ordning rakte desværre ikke langt.¹¹ Derfor måtte der nye initiativer til. Den væsentligste nydannelse var etableringen af egentlige forsikringskasser – de såkaldte gejstlige enkekasser, som foruden at tage sig af enkerne, også tog sig af forældreløse præstebørn, lånevirkosomhed til betrængte kollegaer, hjælp til præst ved afsættelse, ildebrand o.lign.

Sallinge Herreds enkekasse

Der opstod efterhånden gejstlige stiftsenkekasser til afhjælpning af enkeproblemet. For Sjælland Stifts vedkommende allerede i 1659, og i 1665 fik Fyens Stift tilsvarende en enkekasse. Fundatsen fra 1722 til »Fyens Geistlige Enkekasse« findes bevaret. Den blev revideret i 1817. Heraf fremgik det, at præsternes indskud ved embedsbesættelse var 200 rdlr. (rigsdaler), mens kapellaner kunne nøjes med det halve. Indskuddet for hustruen ved det andet ægteskab var sat ned til det halve.

Ud over Fyens Stifts gejstlige enkekasse blev der i fynske herredsprovstier oprettet enkekasser – f.eks. for Sallinge Herredsprovsti, som nu med visse ændringer kaldes for Faaborg provsti (jf. fig. på næste side). Denne enkekasse har fungeret uafbrudt siden stiftelsen den 28. juni

Sognene i Sallinge Herredsprovsti. I 1974 blev Sallinge Herreds Provsti omlagt som konsekvens af kommunereformen i 1970 og kaldt Faaborg Provsti. Således ændredes Fyens Stifts gamle historiske herredsprovstigrænser, og provstierne tog navn efter købstæderne. Tommerup kommune (Tommerup-Broholm, Veringe og Brylle sogne) kom herefter under Faaborg Provsti. Præsterne i Tommerup kommune blev i 1975 ved konventsbeslutning optaget i den gamle enkekasse. Samtidig skulle de embeder, som var med i det gamle Sallinge Herreds Provsti, og som ikke var med i Faaborg Provsti, udgå af enkekassen ved embedsskifte. Det drejede sig om embederne: Herringe-Gestelev, Espe-Vantinge-Hillerslev, Vester Skerninge-Ulbølle-Hundstrup, samt sognet Heden hørende til Nr. Søby. Selvom dette står at læse i Sallinge Herreds konventsprotokol (1929-), gælder det dog stadig, at 3-sogns embederne i Espe og Vester Skerninge er med.

1698 i Øster Hæsinge kirke. Den er stadig i funktion og har den 28. juni 1998 fejret 300 års jubilæum. Stadig samles hvert år præster, der er medlemmer af denne enkekasse, til et forhandlingsmøde. Der betales årligt kontingent af enkekassens medlemmer. Forhandlingsprotokollerne giver et fint indblik. I dag lever enkekassekonsentet ved at opmuntre ældre afdøde kollegaers efterladte, som stadig får tildelt renterne af formuen. Der er tale om et lille beløb.¹²

I den første tid efter stiftelsen i 1698 lå

enkekassens årskontingent på 1 rigsdaler. Dette var ikke noget lille beløb, når en landsbypræsts årlige indtægt på dette tidspunkt lå mellem 100 og 400 rdlr.¹³ Skulle en præst i dag betale tilsvarende maksimalt 1% af sin årsløn, ville det ikke være noget ubetydeligt beløb. Et medlemsindskud på 5 rigsdaler blev ifølge enkekassens protokol i 1701 betalt af enkekassens stiftere. På det årlige regnskabsmøde i 1717 blev det vedtaget, at dette indskud på 5 rdlr. skulle betales af alle nyttilkomne præster i herredsprovstiet.

Men giftede man sig med forgængerens enke (eller datter), slap man for at betale indskud.

I fundatsen for Sallinge Herreds enkekasse hed det, at enkerne nød dette »beneficium, så længe de efter deres mands død fører et kristeligt og skikkeligt levned uden nogen åbenbare overbeviste skamrygter«. De berettigede enker skulle ligeligt dele »af det som uddeles« (§4) efter nådensårets udløb (§6). Dog bortfaldt støtten, hvis enker giftede sig igen (§5). Hr. Hans Lauridsen, sognepræst i Jordløse-Haastруп døde et par år efter enkekkassens stiftelse, og hustruen fru Anna blev den først enke, der nød godt af enkekkassens økonomiske midler.

Antallet af enker i Sallinge Herredsprovsti var til stor lettelse meget lille de første par år: »Dette år var ingen enke – Gud ske lov!« (1708). Det har indvirket positivt på enkekkassens beholdning, at der endnu i dette tidsrum må have været mange enker (eller døtre), der hurtigt blev gift igen – især med efterfølgeren i embedet. Men antallet af understøttede enker steg langsomt ifølge protokollen. I 1725 var der 5 enker, i 1739 6, i 1750 9, i år 1800 igen 9 og i 1825 faldt det til 7. Tallene har i denne periode ligget på dette niveau.

Således kom enkekkassen i funktion efter sin fundats. Netop stigningen i antallet af enker førte efterhånden til en strammere kontrol. De enker, som var bosiddende uden for herredet, skulle efter 1766 hvert år indsende dokumentation for, at de var i live og stadig ugifte.

I enkekkassens fundats fra 1698 blev der ud over enker også taget hensyn til forældreløse præstebørn. Døde en præst uden at efterlade sig en enke, men derimod flere umyndige børn (under 18 år), skulle de børn dele, hvad der ellers skulle tilfalde én enke (§16). Afsatte præster kunne også nyde »som en anden enke«. Forudsætningen var, at årsagen til afskedigelsen ikke var »skammeligt eller ordenen så hårdt imodstridende«, og at han fremdeles som støtteberettiget førte »et skikkeligt præsteligt levned«; efter en af-

sat præsts død, skulle hans enke fortsat nyde den tildelte andel (§14).

Enkekassen tog også hånd om kollegaers ulykke, idet ildebrand kunne udløse »en gave« af kassen (§20), ligesom i øvrigt en økonomisk trængt kollega kunne få et lån, såfremt der det år kun var få enker (§19). Ud fra fundatsen må det understreges, at hensigterne med Sallinge Herreds enkekasse har været af vidtrækkende social karakter. Dog var der ingen rundhåndethed. Dertil var tiderne for fattige. Men der var tale om en forsikringskasse præget af ligelig gensidighed. Man måtte yde for senere at nyde.

Beløbene var heller ikke store. Således bestemtes det i fundatsen, at kassens indestående helst ikke måtte komme under 100 rdlr., og enkerne skulle hvert år have mellem 8-12 rdlr. – alt efter overskuddet (§18).

Fundatsens sociale perspektiver kunne ikke alle enkekkassens medlemmer leve op til. Forrest i protokollen var først præsterne i Sallinge Herredsprovsti optegnet, herefter fulgte fundatsen. Men den blev ikke underskrevet af samtlige »herreds brødre«. Provsten hr. Claus Mikkelsen (Michelsen) Mule (1649–1712) – en sønnesøn af Fyns biskop (1616–1651) Hans Mikkelsen (jf. fig. s. 50) – virkede som en stopklods for enkekkassens positive udvikling. Hverken han eller sognepræsten på Avernakø, Thomas Wabner underskrev fundatsen, og de følgende år ses de to – ifølge protokollens regnskaber – ikke at have bidraget med det årlige kontingent.

Provst Claus Mikkelsen Mule havde selv som ung kandidat måttet gifte sig med enken på kaldet i Nr. Broby. Han havde fået forelagt det sædvanlige ultimatum: at gifte sig med enken. Men hun var ikke begejstret for ham. Det blev ikke bedre af, at Claus Mikkelsen Mule stillede tre klare betingelser for at gifte sig med præsteenken i Nr. Broby: at han måtte spise alene, at han måtte sove alene, og at enken ikke måtte sige ham imod. Men enken ville ikke uden videre gå med til disse vilkår.

Hun stillede derfor modkrav: han kun-

ne få lov til at spise, hvad hun og børnene levnede, hun ville sove hos degnen, hvis ansøgeren fastholdt sit ønske om ikke at dele seng med hende, og hvad angik hans tredje krav, ville hun gerne tie hver anden dag, men til gengæld svare ham de andre dage. Enken har unægteligt haft sans for humor. Det kan tilføjes, at ægteskabet udviklede sig harmonisk med tiden, selv om det dog blev fortalt, at præstefruen fortsat var herre i Nørre Broby præstegård.¹⁴

Efterhånden fik modstanderne af enke-kassen også følgeskab af hr. Matthias Lauridsen fra Svanninge sogn, der fra 1708 ganske frasagde sig enkekassen, selvom han havde underskrevet fundatsen. I 1709 hed det således i protokollen: »Hr. Mattis i Svanninge er endnu ikke kommen i bedre tanker«. Provsten døde i december 1712. Med efterfølgeren provst Christopher Wielandt, V. Skerninge, kom der en bedre samling om ledelsen af enkekassens årlige regnskabsmøde, ligesom enkekassens økonomi blev bedre disponeret.

Allerede i 1703 havde enkekassen rundet de 100 rdlr. i grundkapital. I 1715 valgte man at købe en statsobligation. I protokollen stod at læse, at renterne på »Hans kongl. Maiestæts Obligation paa de 100 Rigsdlr. forfalder til 11 juni«. Således kunne enkerne nyde renterne af denne obligation, og – som det fremgik af protokollen i 1721 – kunne de herefter alene få renterne af alle enkekassens faste kapitaler. Hertil hørte også renterne af de talrige mindre lån, som både enkekassens egne medlemmer og andre kollegaer i 1700- og 1800-tallet fik bevilliget. Lånet blev givet f.eks. i forbindelse med etablering i nyt embede, og der skulle altid stilles kaution.

I regnskabsåret 1739 var kassens kapitalbeholdning vokset til 602 rdlr., 1 mark og 8 skilling, mens renteindtægten tilsvarende var på 76 rdlr., 1 mark og 10 skilling. De seks enker fik endda ikke alle renterne til deling. Hver blev tilmålt 4 rdlr. 2 mark og 4 skilling – så kassen voksede hele tiden.

Der var tale om rigtig købmandskab. Derfor reducerede man de eksisterende omkostninger samt fastholdt de bestående indtægter for kassen. Tilbage i 1721 var det besluttet ifølge protokollen, at når embedsbrødre forsømmeligt undlod at betale årskontingentet tre år i træk, skulle de udelukkes af kassen, og det hidtil indbetalte medgik til formålet, som således ikke skulle betales tilbage.

Tilsyneladende var velstanden i præstegårdene i slutningen af 1700-tallet stigende ikke mindst på Fyn, og samtidig faldt den sociale fælles interesse for enkekassen. Egentlig er det ikke overraskende. Man kunne klare sig selv. Svenskerkrigenes forarmelse, der ikke mindst var en del af baggrunden for oprettelse af enkekasser, var allerede fjern fortid. Præstegården blev nu betragtet som sognets »værested« – centrum for både åndelig og materiel vejledning i sognet.

Denne udvikling prægede også enkekassemødet, som efterhånden blev mere end et kassemøde. Provst Christopher Wielandt indførte den skik, at der skulle prædikes ved regnskabsmødet, og selv lagde han for ved mødet i 1715. Dermed var linien lagt for de følgende mange år, hvor embedsbrødrene på skift prædikede. Da der tilsyneladende ikke altid var klarhed over, hvem der skulle prædike følgende gang, og prædikenemnet nogle gange kunne være noget »confust«, så bestemte man ifølge protokollen i 1739, at der skulle prædikes i den rækkefølge, hvori provstens breve (cirkulærer) blev rundsendt i herredsprovstiet, og emnerne skulle følge Den augsburgske Bekendelse (1530), der siden reformationen har været en del af den danske kirkes bekendelsesskrifter.

Ofte blev udlægningen af Den augsburgske Bekendelse behandlet i tilknytning til en relevant bibeltekst. Således prædikede Jordløse-præsten hr. Thorsager i 1785 over bekendelsens artikel 9 om dåben, og han valgte en tekst fra Titusbrevet, kap. 3,5: han »frelste os, ikke fordi vi havde gjort retfærdige gerninger, men fordi han er barmhjertig; det gjorde

Øster Hæsingekirke, hvor Sallinge Herreds enkekasse blev stiftet den 28. juni 1698. (Foto: Jørgen Rasmussen, menighedsrådets arkiv).

han ved det bad, der genføder og fornyer ved Helligånden«.

Det gik således godt i mange år netop indtil 1785, hvor fremmødet til et enkekassemøde i Jordløse var meget mangelfuldt, idet kun én af herredsbrødrene (foruden værten) var mødt ud over de to i enkekassens bestyrelse. Måske har det haft lidt indflydelse, at man i 1780 brød traditionen med placering af det årlige møde i Øster Hæsingekirke og præstegård – et fast centralt sted for alle præsterne i herredsprovstiet. Kassens beholdning var i 1785 vokset til 1270 rdlr., 2 mark og 14 skilling. Der var 9 enker, som hver fik 5 rdlr., 2 mark og 9 1/2 skilling. Der var stadig et overskud af renterne, som ikke blev brugt til enkerne, men blev overført til kassens beholdning.

Der havde hele tiden været problemer med administrationen af enkekassen. Provst Wielandt havde bestyret kassen, men senere i 1755 nedlagde efterfølge-

ren (fra 1730) provst Niels Christensen Nyekirk, V. Hæsingekirke (d. 1765) hvervet. Han var træt af besværet. Derefter blev kassens administration løsnet fra provstens regi og lagt i hænderne på en bestyrelse bestående af to medlemmer valgt ved lodtrækning blandt herredsbrødrene. Efter det famøse møde i 1785, hvor ledelsen trak sig i protest over den ringe interesse blandt medlemmerne, blev det bestemt ved mødet i 1786, at enkekassen for fremtiden skulle administreres af en bestyrelse på tre – valgt for en 3-årig periode ved lodtrækning, således at ingen kunne undslå sig. Herefter ophørte prædikenerne, og enkekassens regnskab blev eneste punkt på de efterfølgende årlige møders dagsorden helt frem til 1839, hvor det blev besluttet, at gudstjeneste og prædiken atter skulle opbygge herredsbrødrene inden det egentlige kassemøde.

Statsbankerotten i 1813 synes at være

gledet uden om enkeklassens formue. Man brugte de officielle kurser mellem de gamle rigsdalere og de nye rigsbankdalere i forholdet 6 til 1, hvilket med den høje inflation som forudsætning svarede til en realistisk pengeombytning, uden at pengeformuer derved led mærkbare tab. I enkeklassens protokol henvistes der til forordning af 5. jan. 1813 ved mødet den 29. juni 1813.

Med provst M.T. Bredsdorff i Vester Skerninge overtog provsten igen ledelsen af enkeklassens forretninger i året 1800. Bredsdorff forblev som administrator flere år efter tjenstligt at have trukket sig tilbage. Han døde i 1841 og efterfølgeren som leder af enkeklassen blev sønnen, pastor Chr. M. Bredsdorff i Vester Skerninge.

Konventstankens udvikling – især i Sallinge Herreds enkekasse

Eksemplet med Sallinge herreds enkekasse viser, at det årlige regnskabsmøde udviklede sig til egentlige kollegiale præstesammenkomster, som fik karakter af konventer. Konventstanken drejede sig om en kollegial faglig interesse og blev ikke mindst i Sallinge Herred fastholdt af social forståelse.

I virkeligheden var konventerne en institution. Tilbage til reformationsårhundredet kendtes til konventer, de såkaldte kalenter, en arv fra den katolske middelalders gejstlige broderfællesskab. Her var tale om mere selskabelige konventer, hvor vægten ikke alene var lagt an på faglige drøftelser, men også på bordets glæder.

På biskop Jacob Madsens tid har de gamle kalentemøder formentlig udviklet sig alene til selskabelige møder med deltagelse af præsternes hustruer. Ved et kalente i Nørre Åby i august 1601 blev der serveret 15 retter mad for Vends herredsprovstis præster og ægtefæller. Biskoppen deltog og skældte ud.¹⁵

De egentlige herredskonventsmøder, der eventuelt kunne foregå samme dag,

synes at være blevet holdt særskilt fra selskabeligheden – i det mindste når biskoppen deltog.¹⁶ På konventsmøder skulle provsterne bekendtgøre de landemodebeslutninger, som var sket på stiftets landemode. Det var faglige drøftelser og embedsforhold, der var det centrale.¹⁷

Forhandlingerne mellem Jacob Madsen og præsterne kunne også dreje sig om et provstevalg, som ved herredskonventet den 7. maj 1604, hvor Hr. Jørgen i Svanninge af konventets præster blev valgt til provst efter hr. Lauris i Espe, som frasagde sig provstekaldet på grund af sin høje alderdom og skrøbelighed (s. 237).

Da den ligeledes aldrende provst Claus Mikkelsen Mule i Sallinge Herred døde i 1712, havde Christopher Wielandt, V. Skerninge, allerede i længere tid fungeret som viceprovst – til støtte og hjælp. Hr. Wielandt blev udnævnt og besad provstestillingen i 16 år. Han trådte tilbage i 1729, da han var 82 år – en ganske anseelig alder for den tid. Dengang sad man i embedet til sin død.

Ifølge Danske Lov af 1683 (jf. 2-16-11 og 12) blev herredskonventerne fastholdt, mens de mere selskabelige kalenter blev forbudt.¹⁸ Interessen for konventerne blev i 1700-tallet efterhånden mindre, måske fordi det selskabelige og mere private element var blevet afskaffet. Konventerne sygnede hen. I 1737 foreslog regeringen imidlertid biskopperne »Præste- og Provste-Møder...til Kirkens sande Opbyggelse«. Man søgte en genoplivelse af konventerne.

Overvejelser om fornyelse og genoplivelse af konventerne fremgik af retsteologen Henrich Ussings overvejelser i værket fra 1786 om den danske kirkeforfatning, hvor han især brugte tyske »stifts-konventer« som forbillede, og understregede, at de »ikke blot skulle være stiledede paa selskabelighed, de burde egentlig være lærde selskaber«, hvor præsterne samledes på en egn eller herredsvis. Ved møderne skulle der føres protokol, og der skulle oplæses afhandlinger, som var baseret på gennemlæsning af

Biskop Nicolai Faber (1789–1848) Skt. Knuds kirke, Odense. Maleren ukendt. (Efter foto i menighedsrådets arkiv, Skt. Knuds kirke).

nye bøger, som cirkulerede hos præsterne mellem konventsmøderne.¹⁹

Allerede Sjællands biskop Fr. Münter havde i 1809 for sit eget stifts vedkommende foreslået udvidede landemoder med deltagelse af præsterne efter de egentlige landemoder, hvor kun provsterne deltog. Men forslaget om herredskonventer med kollegialt og pastoralt fællesskab, sådan som biskop P. Hansen udformede det i cirkulæreskrivelse af 17. juni 1809, må siges at være specielt for Fyens Stift. I årene 1809–13 oprettedes herredskonventer – bl.a. i Vindinge herred, Bjerger herred, Odense-Åsum herreder, Lunde, Skam og Skovby herreder samt Lange-lands herreder.²⁰

Dertil kom det allerede eksisterende i Sallinge Herred, som havde fungeret siden 1698, og hvis hovedformål var at være forsikringsselskab for præsteenker, selvom der i årene 1715–1785 ved hvert årlige møde havde været en gudstjeneste forrettet af præsterne på skift, og hvor

der blev prædikeret over en af artiklerne i Den augsburgske Bekendelse. De tyske konventstanker lå ikke langt fra initiativer i Salling herredskonvent. Man havde planer og ønsker om et cirkulerende »Herredsbibliotek«, men opnåede kun i årene 1813–21 at holde et tysk litteraturtidende.

N. Faber, der var Fyns biskop i årene 1834 til 1848, havde særlige ideer med den eksisterende konventsdannelse på Fyn. Han kan muligvis, ligesom en af sine forgængere biskop P. Hansen, have hentet inspiration i retsteologen H. Ussings overvejelser.²¹

Biskop Faber offentliggjorde således i 1834 et forslag om kirkeforsamlinger – d.v.s. synodale ordninger – indenfor statskirkens ramme i skriftet om »Udvikling af Bibellæsningens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed«; dette skrift havde en subscriptionsliste på over 400 præster og skolelærere, og kom med nye tanker. I skriftet tilsluttede Faber sig synodaltanken, som han søgte at indpasse i det statskirkelige system igennem landemoder²², konventer (både for præster og for skolelærere) og kirkekommissioner (menighedsråd), hvori lægmænd skulle have sæde. På landsplan skulle Det danske Bibelselskab være et koordinerende samtaleforum mellem de enkelte stifters biskopper og landemoder. Som ledemotiv for sit forslag brugte han vendingen: »En Samvirken«. Her var tale om et målbevidst forsøg på at tage tidens demokratiske ideer op. Tiden var præget af ønsker om en liberal forfatning, som kulminerede med skiftet fra enevælde til demokrati i »martsdagene 1848«. Denne omvæltning førte til den demokratiske Grundlov af 5. juni 1849.

Faber søgte i 1830'erne ganske frimodigt at realisere sit synodalforslag, da han satte liv i de fynske præstekonventer i forbindelse med regeringens ønske i april 1834 om en betænkning vedrørende en eventuel revidering af Kirkeritual og Alterbog (1685). Man nåede op på ti arbejdende konventer i Fyens Stift – hver med sin formand, der på Fabers anvisning ofte

var markante personligheder; dog gik han uden om de fortravlede provster.

I Sallinge Herredskonvent blev den evangeliske pastor Hans Agerbek valgt – sognepræst i Espe-Vantinge og fra 1841 udnævnt til embedet Øster Hæsinge-Hillerslev. Han støttede de vakte og deres gudelige forsamlinger, selvom han søgte at gøre kirkens gudstjeneste til det væsentlige. Langt hovedparten af præsterne i Sallinge Herredskonvent havde et andet udgangspunkt end Agerbek. De havde startet som virksomme rationalister, men var blevet evangeliske og hørte absolut til tidens »overgangsteologi«, der var på vej væk fra den gamle rationalisme, men som ikke kunne acceptere det nye med N. F. S. Grundtvig, og som derfor blev stående i en slags midterposition, hvor også Fyns biskop N. Faber befandt sig. Det gjaldt præster som J. Fr. J. Bang (Horne), C. M. Hasle (Faaborg), Thomas Potter (Allested-Vejle), Laurits Chr. Ipsen (Nr. Broby), Th. Barfoed (Jordløse), C. C. I. Krohn (V.Aaby-Aastrup) og Hans Aaby (Lyø).

De to sidstnævnte var direkte imod vækkelsen og formåede ved ihærdighed at holde de vakte borte fra deres sogne. Lægprædikanten Peder Larsen Skræppenborg kunne berette, at han efter indbydelse til Lyø, alligevel blev nægtet adgang af Hans Aaby, der for at understrege sin holdning stak Peder Larsen én på kassen – så tandpinen hos denne i øvrigt gik over.

Andre var kritiske. Det gjaldt Chr. M. Hasle (Faaborg), der i sin indberetning til biskop N. Faber kunne skrive om, hvor »tung og sørgelig ...en præsts stilling i vor tid« er (13/5–1835). Bang i Horne talte i sin indberetning direkte om »den pietistiske sekt ...de såkaldte hellige« (8/5–1835).

En præst som Børge H. Knap (Brahetrolleborg) var i høj grad præget af »moderne« universitetsteologer som prof. H. N. Clausen, hos hvem Skriften og en historisk-kritisk forståelse var i centrum. Det var også Knap, der ved det årlige enkekassemøde i Haagerup præstegård

foreslog sine embedsbrødre, at der foruden kassens anliggender skulle være tid til drøftelse af videnskabelige afhandlinger, og således blev det de følgende år. Det er klart, at ånden fra de tyske »stiftskonventer« har haft sin indflydelse.

I det hele taget var der på denne tid tale om konventernes storhedstid. I Sallinge Herreds konvent fik det yderligere den konsekvens, at man ifølge enkekassee protokollen i 1839 besluttede, at man fremover skulle genoptage skikken med en gudstjeneste ved hvert enkekassee konvent – »ligesom i ældre tider«. Således var der gudstjeneste foruden et foredrag, som enten kunne være selvstændigt udformet eller en oplæsning af en artikel. Ved konventet i Svanninge præstegård i 1846 blev oplæst en artikel (Dansk Kirketidende 1846, nr. 25f.) skrevet af grundtvigianeren Vilh. Birkedal (fra 1849, Ryslinge), som ifølge protokollen bl.a. omhandlede embedssynet og dermed »nøglemagten især med hensyn til nadverens sacramente«. Men ifølge »den almindelige mening i conventet« var det ikke »tilrådeligt at genindføre kirketugten«. Efter midten af 1800-tallet aftog foredragsinteressen – i det mindste blev der ikke noteret andet i protokollen end selve gudstjenesten.

I Sallinge Herredskonvent var der i disse år en markant »gammeldags« fløj. I enkekassee protokollen omtaltes et foredrag af pastor Agerbek på enkekassee konventet i 1839. Foredragets anliggende var spørgsmålet om, hvorvidt gudelige forsamlinger var skadelige. Dette var sikkert et forsøg fra Agerbeks side på et kraftigt forsvar for de vakte – rettet mod holdningen hos konventets flertal. Johan Fr. Leth (Svanninge) var ligeledes en evangelisk-pietistisk type. Han valgte i 1837 at tale i enkekassee konventet mod de alt for praktisk landbrugsorienterede kollegaer. Indholdet var følgende: »Hvorvidt landvæsenet, hvormed præsterne paa landet finde sig sysselsatte, kan siges at være begunstigede for den troe opfyldelse af deres kald, og hvorvidt det kan siges at lægge hindringer iveien for samme«.

Det var i høj grad et aktuelt debattemne blandt tidens præster. Året efter bad biskop Faber samtlige fynske konventer om at debattere præstestandens praktiske forhold set i sammenhæng med kaldet.²³

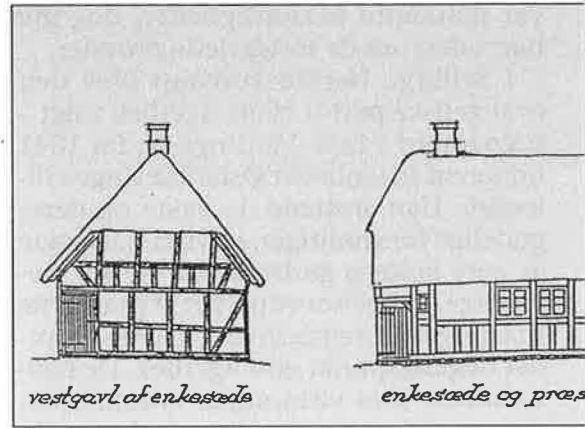
Ligeledes hørende til »de gammeldags præster« med en evangelisk-pietistisk forkyndelse og med en positiv holdning over for vækkelsen og de gudelige forsamlinger var C. E. Krag (Sdr. Broby), M. T. Bredsdorff (Vester Skerninge, til 1834) og sønnen Chr. H. Bredsdorff (Vester Skerninge, fra 1834), mens pastor J. Ch. Hempel (Herringe) – hørende til samme gruppe – blev betegnet som skikkelig.²⁴

De fynske konventers diskussioner og drøftelser i 1830'erne havde været samlet om ritualsagen. Faber havde derved i Fyens Stift givet hele konventstanken et løft, som dog ikke blev fortsat de følgende år. Men de fynske præsters konventsdeltagelse og medleven i kirkens fælles anliggender, som Faber delagtiggjorde præsterne i – og som her er skitseret ud fra Sallinge Herredskonvent – gav en ny selvstændighedsfølelse, som også blev understreget af den stigende velstand i præstegårdene – en udvikling som havde taget fart siden midten af 1700-tallet.

Pensionsvilkårene i 1800-tallet

I 1700-tallet skete en økonomisk vækst og ændring i Danmark. Det førte til landbrugsreformer og ændringer i landsbyfællesskabet. Til landsbyfællesskabet i 1700-tallet hørte så afgjort præstegårdene. De var efterhånden præget af solid velstand – i hvert fald i Østifterne.

Her levede præsten som den ledende i sognet. Præstegården var centrum for åndelig og timelig vejledning. Præsten havde mange gøremål. Leder af sognets skole- og fattigvæsen, han udarbejdede skattelister, gav utallige oplysninger til myndighederne, og man fik ordnet familiestrigheder. Endvidere var mange præster dygtige landmænd og ofte foregangsmand i landbruget.

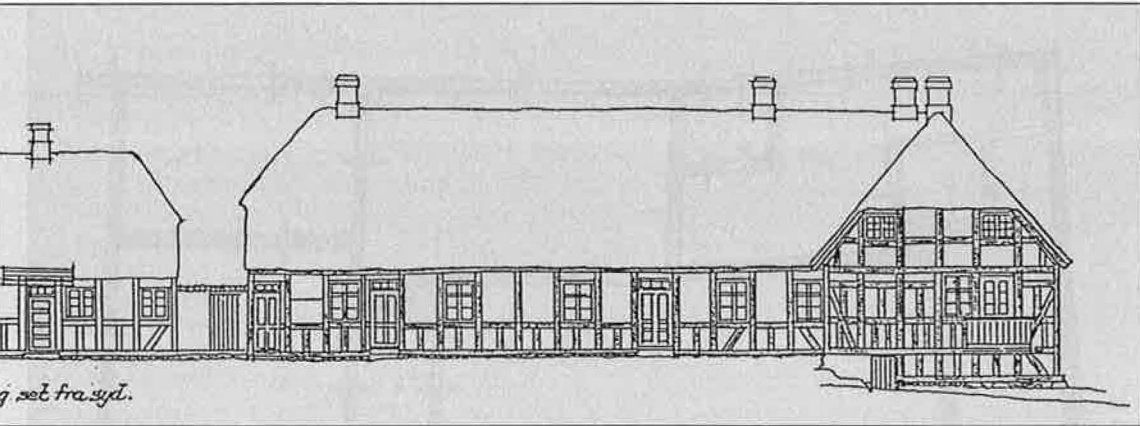

Enkesæde og præstebolig set fra syd. Skitse over Tommerup præstegård og enkesæde, (Museet Den fynske Landsby, Odense).

Når nådensåret (jf. Kirkeordinansen 1539) var gået, kunne enken ifølge Danske Lov (2-13-7; 2-13-10) få tildelt en pension. Præstegårdenes stigende velstand gjorde denne udvej mulig. Pensionen blev udredt af efterfølgeren i embedet og blev fastsat af provsten og to præster med godkendelse af biskoppen. Enkepensionen måtte højst udgøre et beløb, som svarede til 1/8 af kaldets samlede indkomst. Efterfølgeren i embedet søgte ofte at slippe så billigt som muligt, og ikke sjældent endte en pensions sag i retten.

Således blev det efterhånden lettere for præstenker at forblive i enkestand, eller i hvert fald selv bestemme farten, da der ud over en pension, som var udredt af efterfølgende præst, også opstod gejstlige enkekasser, hvis årlige ydelser til enkerne kunne supplere pensionen. I forening gjorde præsterne fælles sag for at tilgodese deres hustruer. De gejstlige enkekasser udtrykte præsternes sociale fællesskab, som således også hørte med til hele konventstanken.

I løbet af 1700-tallet faldt antallet af enkers giftermål med efterfølgeren i embedet. Et positivt syn på den individuelle kærlighed blev mere dominerende med fromhedens og den personlige friheds tiltagen, d.v.s. med pietismens og

oplysningens tidsalder. Denne udvikling kunne dog give problemer. Et lidt trist eksempel kan nævnes. Hr. Jørgen Bloch Balslevs enke i Tommerup fik indgået en ægteskabskontrakt i 1797 med hr. Rs. Rasmussen, kapellan i Særslev. Han overtog kaldet, men var ikke tilfreds med enken Karen Trolle Balslev. Kaldet var rigt, så han valgte at betale de 600 rdlr. om året, som skulle til for at bryde kontrakten. Det tog hårdt på enken, der måtte flytte til Odense med fire børn.

Tiden var ved at løbe fra den såkaldte enkekonservering. Dette var ikke tilfældet i Sverige, hvor konserveringerne af enker og døtre i Växjö stift i 1700-tallet lå på ca. 31%. I Danmark var tallet nede på ca. 16% af alle embedsbesættelser. I 1700-tallet var der efterhånden kommet alternative muligheder i Danmark – såsom pensionskasser og enkesæder.²⁵

Kirkepatronen (kirkeejeren) og hans indflydelse på besættelse af et embede, og dermed på konservering af en præste-enke i embedet havde været afgørende i begyndelsen af 1700-tallet. Efterhånden blev kirkepatronens indflydelse mindre. I starten af 1800-tallet strammede enevoldskongen kursen over for kirkeejerne. I 1809 blev det af kongens regering påbudt indehaveren af kaldsretten at foreslå tre ansøgere til eet embede. Kongen ville herefter selv foretage præstevalget blandt disse tre ansøgere.²⁶

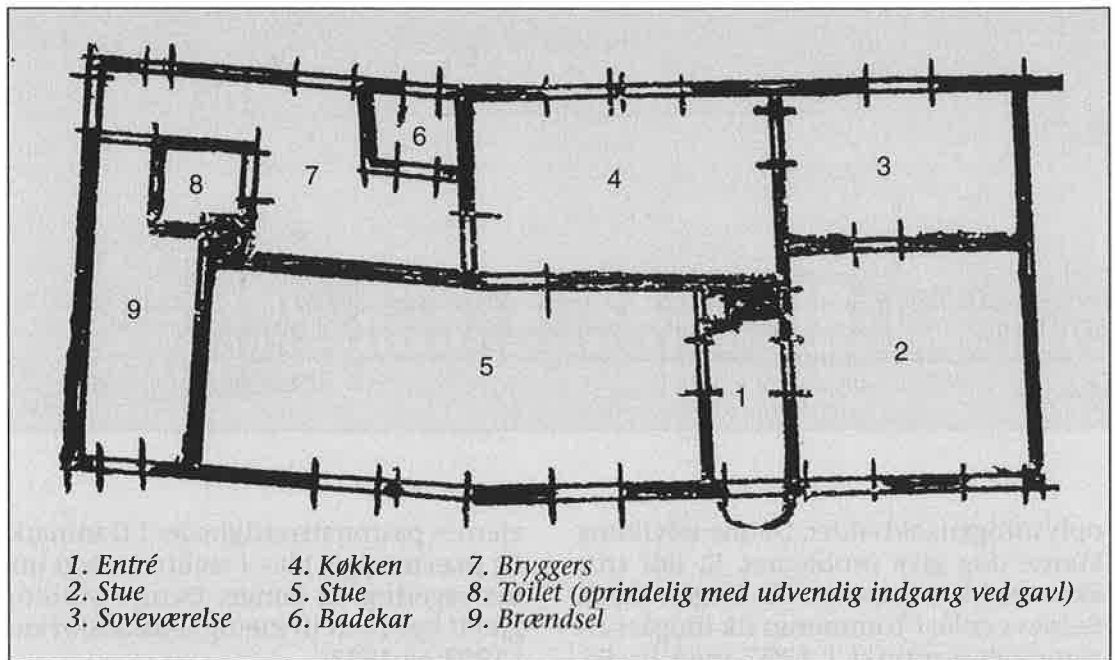
Med Grundloven i 1849 ophørte kirke-

ejernes patronatsrettigheder i Danmark, og præstevalget blev i realiteten lagt under regering og konge. Denne ordning gjaldt lige frem til menighedsrådslovene i 1903 og 1922.

Enken blev efterhånden stillet mere frit. I 1800-tallet blev de bestående ordninger således suppleret med nye tiltag. De såkaldte enkesæder opstod, boliger som præster byggede til deres hustruer. Et godt eksempel er Tommerup enkesæde, der blev bygget i 1848.

En enkebolig var indrettet som et almindeligt hus i midten af 1800-tallet (se fig. s. 50). I Fyens Stift eksisterede i 1844 – ifølge J. Møllers »Oeconomisk-statistisk Beskrivelse over Danmarks geistlige Embeder« – følgende enkesæder: Allerup-Davinde, Barløse, Føns-Ørslev, Gamtofte, Gudbjerg, Lunde, Nørre Lyndelse, Stenstrup-Lunde, Søllested-Vedtofte, Sønderby, Tranekær-Tullebølle, Vigerslev-Veflinge, Bregninge-Søby (Ærø), Hesselager, Landet, Svindinge, Tanderup, Vester Aaby-Aastrup (se fig. på foregående side).

Til disse 18 registrerede fynske enkesæder i 1844, som dog ikke udelukkede eksistensen af flere, f.eks. Tommerup enkesæde fra 1848, hørte mellem 2 og 6 tdr. land. Netop den del af enkepensionen, som efterfølgeren i embedet skulle betale, det vil sige 1/8 af kaldets indkomst, blev først og fremmest betalt i naturalier. Der til kunne lægges den mark, der hørte til enkesædet. Pensionsbidragene fra enke-

Tommerup enkesæde er bygget i 1848, men har ældre bygningsdele fra 1700-tallet. Enkesædets stueplan viser en indretning, der svarer til andre almindelige huse midt i 1800-tallet. (Museet Den fynske Landsby, Odense).

kasserne blev derimod betalt i rede penge.

Der blev hurtigt strid om, hvorvidt efterfølgeren i et embede kunne slippe billigere i pensionsbidrag til enken på kaldet, såfremt der til kaldet var et enkesæde. I hvert fald udstedte kancelliet en skrivelse i 1827 om, at forekomsten af et enkesæde ikke skulle tages i betragtning ved fastsættelsen af efterfølgerens pensionsbidrag til enken på kaldet. Enkesædet var endda i almindelighed friholdt for husleje. Men enken havde alligevel forpligtelser, for hun skulle holde boligen forsvarligt vedlige. Det blev foreskrevet i en kancelliskrivelse fra 1829, at enkesæderne ved provstevisitatserne årligt skulle synes i sammenhæng med kirker og præstegårde – og hvis enken ikke afhjalp de ved synet påtalte mangler, skulle det nødvendige beløb til istandsættelsen tages af den pension, som efterfølgeren i kaldet ydede.²⁷

De klare regler omkring enkesæderne

gav ikke indlysende økonomiske fordele til eftermanden i embedet. Enkerne havde efterhånden alternative muligheder og flyttede fra sognene. Fra 1842 bestemte en kgl. resolution, at enkesæder kunne nedlægges. I hvert fald forsvandt enkesæderne efterhånden i sidste halvdel af 1800-tallet; og mange blev inddraget under præstegårdene mod afgifter, som tilfaldt en eventuel enke på kaldet.

På Fyn var antallet af enkesæder i brug tilsyneladende svundet til 7 i 1857 ifølge Theodor Hertz, »Efterretninger om geistlige Embeder i Kongeriget Danmark«. I følgende sogne blev der registreret enkesæder: Føns-Øslev, Stenstrup-Lunde, Sønderby, Tranekær-Tullebølle, Bregninge-Søby (Ærø), Tanderup, Vester Aaby-Aastrup.

Pensionskasserne betød langt bedre sociale vilkår for enkerne, således at flere og flere enker kunne fraflytte sognet, hvor ægtefællen havde haft sit kald. I 1800-tallet blev de bestående ordninger

endvidere suppleret med nye tiltag. Der opstod særlige gejstlige pensions-hjælpekasser i stifterne med det formål at hjælpe til, hvor man var bebyrdet med flere enker ved samme embede. Ligeledes oprettede enevoldsstaten en almindelig enkekasse for sine embedsmænd, hvortil også statens gejstlige embedsmænd skulle bidrage. For indskuddet oppebar enken en tillægspension, de såkaldte »overlevelsesserter«, hvilket svarede til 1/5 af en bestemt ansættelsessum udmålt for kaldet. Disse udmålinger blev foretaget i 1768 og senere i 1844.

Fra 1870 ophørte præsternes forpligtelse til at betale til statens enkekasse. I stedet skulle de omsorgsfuldt tegne en livsforsikring (jf. pensionslove af 1851, 1870 og 1893). I begyndelsen af 1900-tallet overgik præsterne fra naturaløkonomi med præstegårdsjord og tiende til

pengeøkonomi med fast løn. Det betød en statslig pensionsordning for både præster og deres ægtefæller.²⁸

Afslutning

De gode vilkår i præstegårdene betød således bedre sociale vilkår for præstefamilier. Pensionsordningerne var i 1800-tallet blevet langt bedre. Præsterne kunne efterhånden sikre deres hustruer en tryggere tilværelse, hvis de blev enker. Et udslag heraf var, at flere præster i første halvdel af 1800-tallet byggede enkesæder, hvor præsteenker kunne slå sig ned. Præsteenken behøvede ikke længere at blive »solgt« sammen med embede og kald.

Men tidligere var situationen den, at præsteenken med eventuelle børn blev

Enkesædet i Vester Aaby, Præstegårdsvej 4, bygget af sognepræst Hans Jørgen Ammentorp. Her boede først hans forgængers hustru og siden hans hustru, Elisabeth Marie Hvalsøe. Ammentorp blev udnævnt i 1784 af grev Johan Reventlow på Brahetrolleborg og han døde i 1818.

bevaret i kaldet ved at hun selv eller datteren indgik ægteskab med efterfølgeren i embedet. Denne sociale ordning, der blev kaldt for konserveringsprincippet, var flittigt i brug – lige fra reformationsårhundredet til langt op i 1700-tallet.

Enkekonservingen har i den folkelige litteratur ofte fået en negativ omtale. Med nutidsøjne ser det ud som tvang, når en ung præst blev tvunget til at gifte sig med sin forgængers enke for at få embedet. Dertil kom, at enken midt i sin sociale nød blev bragt i en uværdig situation. Moralsk set har eftertiden dømt denne sociale ordning som uværdig og tvivlsom. Den var netop tvivlsom, fordi landbefolkningens skatteydere ville slippe for at forsørge eller hjælpe enken, trods det at hun havde været dem en god og nyttig »præstekone« – til hjælp for sogn og menighed.

Set med datidens øjne var enkekonservingen en acceptabel social ordning. En ung præst kunne ligefrem bedre sin økonomi, for med enken fulgte forgængers indbo, landbrugsredskaber, heste m.v. Gustav Adolf Humble, biskop i det svenske Växjö Stift 1730–1741 udtrykte det således: »Försörjä änker och faderlösa barn är kristeligt och berömligt, när det med gott manér kan ske!«.

I Växjö Stift lå konserveringen af enker og døtre i 1600–1700-tallet på over det dobbelte af danske forhold, der som helhed lå nede på 16% af alle embedsbesættelser. Det har sin forklaring, at enkekonservingen i 1700-tallets Sverige har været mere udbredt end i Danmark. For selv om Danmark og Sverige har haft de samme sociale ordninger omkring præsteenker i 1500-1600 tallet, så synes de danske ordninger i 1700-tallet at have været langt bedre. Det skyldtes, at vi allerede herhjemme med Danske Lov af 1683 og med de senere enkekasser udviklede nogle sociale ordninger, der stillede enken mere frit. Dertil kom, at der i flere sogne i Danmark blev bygget egentlige enkesæder – til gavn, så længe de blev brugt.²⁹

Enkekasserne betød en udvikling mod

bedre sociale vilkår, som det fremgik af fundatsen til Sallinge Herreds enkekasse fra 1698, som har været anvendt som eksempelmateriale i denne artikel. Denne gejstlige enkekasse var en slags »Præsteforening«, som foruden at tage sig af enkerne, også havde mere omfattende sociale ordninger med henblik på forældreløse præstebørn, lånevirkosomhed til økonomisk dårligt stillede præster, hjælp til kollega ved afsættelse, ildebrand m.v. Gennemgangen af protokollerne for Sallinge herreds enkekasse har vist, at det årlige regnskabsmøde udviklede sig til egentlige kollegiale præstesammenkomster, som fik karakter af konventer. Konventstanken med den kollegiale faglige interesse syntes normalt ikke andre steder så klart at være fastholdt af et socialt perspektiv som i Sallinge Herred.

I virkeligheden var konventerne en institution. Det var faglige drøftelser og embedsforhold, der var det centrale. Hovedformålet for enkekassen var derimod alene at være forsikringsselskab for præsteenker. Men det kollegiale blev tænkt med, for i flere år var der ved hvert årligt møde gudstjeneste forrettet af præsterne på skift. Prædikenen blev holdt over en af artiklerne i Den augsburgske Bekendelse.

N. Faber, der var Fyns biskop i årene 1834 til 1848, havde særlige ideer med den eksisterende konventsdannelse på Fyn, der fulgte herredsinddelingen, og som rakte langt ud over det sociale fællesskab. Inspirationen var muligvis hentet fra retsteologen H. Ussings overvejelser. I det hele taget var der på denne tid tale om konventernes storhedstid med teologisk og kirkelig debat. I Sallinge Herreds konvent fik det den konsekvens, at man i 1839 besluttede, at der skulle være både gudstjeneste og foredrag med efterfølgende debat. I 1800-tallet bevægede Sallinge Herredskonvent sig længere og længere væk fra det sociale sigte. Dette konvent blev som mange af de øvrige fynske konventer først og fremmest faglige fællesskaber. Det hang sammen med den økonomiske udvikling med de bedre

kår for præstefamilien, som ikke mindst i dette århundrede kulminerede med statslige pensionsordninger.

Noter

1. Kirkeordinansen 1537/39 (ved Martin Schwarz Lausten), 1989, s. 215.
2. Kirkeordinansen 1537/39 (ved Martin Schwarz Lausten), 1989, s. 215, J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Den danske Kirkeret, 2. udg., 1851, s. 317ff. Jf. V. Bang, Præstegårdsliv i Danmark og Norge, 1891, s. 37ff.
3. C. T. Engelstoft, Om beskikkelse af Kirkens Tjenere i den danske Kirke fra Reformationen til vore Tider, Theologisk Tidsskrift, bd. V., 1841, s. 167ff., 174ff.
4. Biskop Jacob Madsens Visitatsbog 1588–1604, ved J. Rasmussen og A. Riising, 1995.
5. Blev præsten retsligt tiltalt, og var der tale om en verdslig samfundsstraf, blev den næsten altid fulgt op af gejstlig påtale. Kirkeordinansen 1537/39 (ved Martin Schwarz Lausten), 1989, s. 226.
6. Biskop Jacob Madsens visitatsbog s. 193, 238, 266. Endv. B. Scheller-Nielsen, Fyns Stift 1588–1643, Kirkehist. Samlinger 1975, s. 71f.
7. Martin Luther, En appel til riddere af den tyske orden om at opgive den falske kyskhed og gribe den sande, ægteskabelige kyskhed, Luthers Skrifter i Udvalg, bd. IV, 2. udg. 1980, s. 454ff.
8. Biskop Jacob Madsens visitatsbog s. 78, 212, 329.
9. Biskop Hans Mikkelsens Dagbøger 1626–41, 1991, ved Anne Riising og Mogens Seidelin.
10. V. Bang, Præstegårdsliv i Danmark og Norge, 1891, s. 43f.
11. C. T. Engelstoft, Theologisk Tidsskrift, bd. V., 1841, s. 185ff, 208–09.
12. Salling Herreds Conventsprotokol 1698–1928, Salling Herreds Conventsprotokol 1929–, 2 bd., Faaborg Provstis arkiv. Ligeledes har sognepræst Frits Ravens afskrift af fundats m.v. i anledning af 275 års jubilæet i 1973 været til stor nytte; findes i Faaborg Provstis arkiv.
13. Hal Koch m.fl., Den danske kirkes historie, bd. V, 1951, s. 35.
14. Uno Hernroth, Prästtillsättningen i Sverige och Danmark efter reformationen, 1989, s. 119.
15. J. Rasmussen, Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604. En Oversigt. Kirkehist. Saml. 1996, s. 65f.
16. Vedr. Sallinge Herredskonventet i Faaborg, se biskop Jacob Madsens visitatsbog, s. 139, 236.
17. M. Schwarz Lausten, Peder Palladius, 1987, s. 133–35.
18. Provsten skal samle herredets præster »hvor Modet skal anstillis med Børne-Visitats, Sang og Prædiken, gudfrygtighed og lærd Samtale... men alle Calenter, Lav og Gilde skulle aldelis være afskaffede«.
19. H. Ussing, Kirkeforfatningen i de kongelige danske stater, 1786ff., 2. del, s. 330ff., 358ff.
20. H. B. Hansen, Fynske Præstekonventer, 1965, s. 11ff., 13f.
21. Vedr. Fabers konventsplaner, se J. Rasmussen, Kampen for indflydelse i statskirken, Nicolai Faber Fyns biskop 1834–48. 1996, kap. VII.
22. Om landemoderne, se Danske Lov (1-2-15, jf. 2-16-5 og 2-17-8; endv. 2-16-11). Landemodet formidlede kgl. befalinger og anvisninger samt biskoppens formaninger. Endvidere kirkelige og gejstlige sager, ligesom landemodet var gejstlighedens værneting.
23. J. Rasmussen, Kampen for indflydelse i statskirken, 1996, s. 165, 172–73.
24. Poul Nedergaard, Personalhistoriske, Sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk Præste- og Sognehistorie, 1956, bd. 3, Fyns Stift, s. 423ff. Endv. A. P. Thyssen, Vækkelsens Frembrud i Danmark, De fynske Vækkelser, bd. III, 1–2, s. 36, 37, 198, 210, 212, 303f., 308f., 310f., 312.
25. Georg Hansen, Præsten, 1947, s. 253 (tabel) og Uno Hernroth, Den konserverade änkan, 1985, s. 84 (tabel) – om svenske forhold se s. 82–85.
26. Uno Hernroth, Prästtillsättningen i Sverige och Danmark efter reformationen, 1989, s. 121f. Endv. Birgit Bjerre Jensen, Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system 1660–1730, 1987, s. 88f., 177ff., 224.
27. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Den danske Kirkeret, 2. udg., 1851, s. 342–46.
28. Om nævnte love og regler: J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Den danske Kirkeret, 1851. Endv. E. F. Larsen, Den danske Kirkeret, bd. I-II, 1901–1908. Om nådens-året bekrævet fra Danske Lov (1683) til slutningen af 1900-tallet, se Kirke-Leksikon for Norden, 1911, bd. III, s. 338.
29. Om svenske forhold se Uno Hernroth, Den konserverade änkan, 1985, s. 82–85.